

Отримано: 16.01.2024

Прорецензовано: 29.01.2024

Прийнято до друку: 18.02.2024

e-mail: v.lisova@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-43-52

Лісова В. Складові комунікаційної стратегії КДБ УРСР напередодні серпневого путчу ДКНС 1991 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 43–52.

УДК: 94(47+477):323.2:355.40«1990/1991»

Vita Lisova

СКЛАДОВІ КОМУНІКАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ КДБ УРСР НАПЕРЕДОДНІ СЕРПНЕВОГО ПУТЧУ ДКНС 1991 РОКУ

У публікації окреслено основні напрямки та форми інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб в останні роки існування СРСР. Виділено такі складові комунікаційної стратегії КДБ УРСР, як участь в реабілітаційних процесах, популяризація держбезпеки в суспільстві, публічна дискредитація представників національно-визвольного руху, робота з листами та зверненнями громадян, комунікація з депутатським корпусом. На прикладі окремих інформаційних акцій показано, яким чином органи держбезпеки намагалися покращити свій імідж та які заходи вживали задля подолання репутаційних втрат.

Ключові слова: КДБ, УРСР, перебудова, гласність, пропаганда, піар, комунікація.

Vita Lisova

COMPONENTS OF THE COMMUNICATION STRATEGY OF THE KGB OF THE UKRAINIAN SSR BEFORE THE AUGUST COUP OF 1991

The publication is dedicated to one of the final stages of the existence of the Soviet special services and, accordingly, their development of their communication strategy. We are talking about the period before the August putsch of 1991. In response to the further democratization of public life and increased criticism of the department by the public, the KGB of the USSR at this time actively tried to improve the coordination of its «PR units» and develop something like the concept of a «single voice».

Therefore, noticeable changes took place in the structure of Chekist propaganda. In 1990, the Press Bureau of the KGB of the USSR was reorganized and replaced by the Public Relations Center. Among the tasks of this department, monitoring of the press stood out, which also indicated a more systematic approach to propaganda.

Following the center, this area was also modernized by the KGB of the Ukrainian SSR. By the end of 1990, the formation of a network of regional press groups was practically completed in the republican special service, and the KGB Department in the Vinnytsia region even had its own printed organ – the monthly *Incognito*, which became the first newspaper of its kind in the Soviet Union.

Participation in rehabilitation processes, popularization of state security in society, public discrediting of the national liberation movement, work with citizens' letters and appeals, deputy communication remained key among the directions of the department's communication strategy.

Therefore, the article, using the example of individual information campaigns, shows how state security agencies tried to improve their image and what measures they took to avoid reputational losses.

Keywords: KGB, Ukrainian SSR, perestroika, glasnost, propaganda, PR, communication.

Напередодні розпаду СРСР масштаби інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб невпинно зростали. У відповідь на подальшу демократизацію суспільного життя і посилення критики відомства з боку громадськості, Комітет державної безпеки намагався покращити координацію своїх «піар-підрозділів» та виробити щось на кшталт концепції «єдиного голосу». Відтак у структурі чекістської пропаганди відбулися помітні зміни. Зокрема, у 1990 р. було «перезавантажено» Прес-бюро КДБ СРСР, замість якого постав Центр громадських зв'язків. Тоді ж серед завдань цього підрозділу виокремився моніторинг преси, що також свідчило про більш системний підхід до пропагандистської роботи.

Невдовзі свою прес-службу модернізував і КДБ УРСР. До кінця року практично завершилося формування мережі його регіональних прес-груп, а в Управлінні КДБ по Вінницькій області навіть

з'явився власний друкований орган – щомісячник «Инкогнито», що став першою в Радянському Союзі газетою такого гатунку [23].

Українські чекісти взагалі демонстрували надзвичайну активність на поприщі пропаганди. У 1990–1991 рр. КДБ УРСР максимально посилив ключові напрямки відомчої комунікаційної стратегії, здійснюючи безперервний інформаційний супровід оперативно-службової діяльності.

Подібна ініціативність не лишилася непоміченою на Луб'янці. Тож за місяць до серпневих подій 1991 р. заступник голови КДБ СРСР Віталій Пономарьов розіслав головам республіканських комітетів і начальникам обласних управлінь та навчальних закладів «взірцевий» огляд «Про досвід роботи КДБ Української РСР у зміцненні зв'язків з громадськістю». Це був детальний звіт щодо інформаційно-пропагандистської активності КДБ УРСР за останній рік з описом основних напрямків, форм і конкретних заходів, використаних спецслужбою для «формування в суспільній свідомості розуміння відповідальності й важливості завдань із забезпечення державної безпеки як основи довіри до діяльності органів» [16, с. 612–613].

Інформацію про чекістську пропаганду цього періоду зустрічаємо і в інших джерелах. Фрагментарні відомості щодо впровадження гласності в оперативно-службовій діяльності КДБ УРСР можна віднайти в фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України та деяких обласних управлінь СБУ, серед матеріалів Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву, в радянській та закордонній пресі, спогадах представників держбезпеки, політичних діячів і сучасників означених подій.

Крім того, тема публічності радянських спецслужб у роки горбачовської перебудови підіймається в низці закордонних досліджень, у тому числі, міждисциплінарних [1; 15; 27; 31; 37–40; 45; 47]. Та попри те, що ці роботи проливають світло на інформаційно-пропагандистську активність КДБ СРСР поза їх увагою лишається республіканський аспект.

З-поміж вітчизняних істориків окремі згадки про цю сторону функціонування секретної служби знаходимо у Руслана Забілого, Олени Мельникової, Володимира В'ятровича, Тетяни Андрійчук [2; 4; 20; 26]. Відомості щодо запровадження гласності в діяльності радянських спецслужб містяться в доробку фахівця з комунікації Георгія Почепцова [29; 30].

У комплексі ці матеріали дають змогу чіткіше побачити загальну картину «піар-активності» республіканських органів державної безпеки в останні роки існування Країни Рад. Ми ж спробуємо у даній розвідці показати один із фінальних етапів розвитку відомчої комунікаційної стратегії, виокремити ключові напрямки та конкретні заходи КДБ УРСР із розбудови свого корпоративного іміджу.

Важливим аспектом публічності Комітету держбезпеки наприкінці горбачовської перебудови лишалася комунікація з депутатським корпусом [23; 24]. Вона включала як наведення контактів із народними депутатами, так й власне депутатську діяльність представників секретного відомства. Так, за підсумками парламентських виборів 1990 р., до рад різних рівнів увійшли 537 співробітників КДБ УРСР, четверо з них – до Верховної Ради [4, с. 218–220; 19, с. 143–144; 20]. Якщо звернутися до статистики по Союзу, то загалом до республіканських та місцевих рад було обрано 2756 депутатів від Комітету державної безпеки, 86 відсотків із яких пройшли в першому турі виборів. Тож «успіхи» українських чекістів на цьому тлі видавалися значними.

Вочевидь не останню роль у досягненні такого результату відіграла робота спеціальних оперативних груп, мережу яких КДБ створив по всій країні з метою вироблення правильної тактики передвборчої боротьби. До того ж ще з липня 1989 р., у відомстві діяла комісія «з партійно-політичної підтримки оперативної та адміністративної діяльності», головним завданням якої був пошук «нешаблонних методів пропаганди» [1; 47, с. 5].

З іншого боку надзвичайно важливою для КДБ лишалася взаємодія з народними депутатами саме з позиції спецслужби. Оптимізація цієї складової зовнішніх відкритих комунікацій була особливо актуальною з огляду на підготовку закону про органи держбезпеки, а також посилення парламентського контролю за діяльністю секретного відомства. Положення про підпорядкування республіканських органів державної безпеки Верховній Раді було визначене Декларацією про державний суверенітет та закріплено змінами до Конституції УРСР 1990 р. [18; 21]. До того ж з квітня 1991 р. в парламенті діяла Комісія з питань оборони і державної безпеки, а в уряді з'явилася посада державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій [17, с. 115].

Про заходи з поліпшення депутатської комунікації республіканський комітет систематично звітував до відповідних парламентських інстанцій. Так, 9 квітня 1991 р. Голові ВР УРСР Леоніду Кравчуку

було надіслано доповідну записку «Про зміцнення зв'язків та ділової співпраці органів КДБ республіки з Радами і народними депутатами» [7, арк. 284–287], а за кілька днів потому, 12 квітня 1991 р., про стан інформування органами держбезпеки рад різних рівнів у 1990 р. – першій чверті 1991 р. доповідали вже Голові Комісії ВР УРСР з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки Василеві Дурдинцю [7, арк. 315–316].

КДБ УРСР на постійні основі інформував депутатський корпус про особливості і тенденції розвитку суспільно-політичної та оперативної обстановки, боротьбу з розвідувально-підривною діяльністю іноземних спецслужб, організованою злочинністю й економічними злочинами та з інших питань, що належали до компетенції секретного відомства [7, арк. 284–286; 16, с. 613–616].

На виняткове значення цього компонента публічності секретної служби вказав й випуск у 1990 р. збірника «КГБ лицом к народу». Видання з інтерв'ю і матеріалами виступів голови КДБ СРСР Володимира Крючкова та його заступників за 1989–1990 рр. призначалося, як підкреслювали чекісти, для «об'єктивного інформування» народних депутатів СРСР з усього комплексу питань діяльності органів держбезпеки. Проте ця ініціатива була не надто вдалою – збірник вийшов обмеженим накладом в тисячу примірників та мав адресний характер. І хоча в перспективі планувався його друк масовим тиражем, випуск припинився на одному номері [38].

У цей час подальшого поширення набуло проведення зустрічей співробітників обласних управлінь із народними депутатами різних рівнів. Під час таких візитів відбувався «обмін думками» щодо актуальних суспільно-політичних й соціально-економічних питань та проблем перебудови діяльності в органах держбезпеки.

Нардепам разом із представниками громадських організацій та журналістами демонстрували службові кабінети, музеї і кімнати «чекістської слави», знайомили їх з архівно-слідчими матеріалами. Практикувалося залучення депутатів до суспільно-політичних і службових заходів, таких як засідання колегій, рад, партійні та офіцерські збори, спільна робота в комісіях і комітетах органів влади тощо [7, арк. 284–286; 16, с. 613–616; 36, с. 76, 84; 43]. Періодично «майстер-класи» з подібної відкритості давав і голова КДБ СРСР В.О. Крючков [3].

Водночас межі чекістської «гостинності» були чітко прописані в інформаційному листі першого заступника голови секретного відомства Філіпа Бобкова «Про допуск депутатів на об'єкти КДБ і надання їм інформації з окремих питань діяльності органів держбезпеки», що був розісланий на місця в січні 1991 р. У роз'ясненні підкреслювалося, що керівники КДБ–УКДБ у кожному окремому випадку особисто приймають рішення щодо можливості відвідування народними депутатами СРСР будівель і приміщень, котрі використовувалися органами держбезпеки, а також про обсяги інформування їх щодо окремих питань оперативно-службової діяльності.

Народним депутатам належало роз'яснювати, що органи КДБ СРСР, як і іноземні спецслужби, у своїй контррозвідувальній роботі використовують спеціальні методи й сучасні технічні пристрої та не виконують жодних функцій з цензури чи політконтролю. При цьому контррозвідувальна робота на поштовому чи телефонному каналах начебто проводилася виключно для виявлення фактів передачі шпигунських повідомлень, розшуку злочинців та осіб, підозрюваних у особливо небезпечних державних злочинах, попередження пересилки вибухових пристроїв. Наголошувалося, що порядок використання технічних засобів регламентувався відомчими наказами. Там же був розроблений механізм контролю за цією діяльністю, щоб вона «жодним чином не здійснювалася на шкоду суспільству та чесному громадянину, не утискала його прав і свобод» [35, арк. 7–10].

Слід зауважити, що крім традиційно тісних контактів із комуністами, котрі, на думку голови КДБ УРСР Миколи Голушка, лишалися єдиною силою спроможною радикально впливати на ситуацію в республіці [14, с. 451], органи держбезпеки намагалися налагодити контакти з опозиціонерами. Адже, наприклад, у новообраній Львівській міськраді, лише 33 із 150 депутатів були членами КПУ, що за словами голови Львівського КДБ було напрочуд хорошим результатом із огляду на глибину антирадянських настроїв у регіоні [45, с. 829].

Для поліпшення цієї ситуації, Комітетом серед іншого, було організовано зустріч співробітників держбезпеки із 40 представниками опозиційного блоку «Народна Рада» та керівництвом низки західних облрад. Таке прагнення до діалогу в КДБ пояснювали необхідністю сформулювати у громадськості «об'єктивне уявлення про сучасних чекістів, умови їхньої праці й побуту, відсутність яких-небудь пільг і привілеїв» [16, с. 615; 20]. Проте реалізацію цього завдання значно ускладнював той

факт, що народними обранцями стали, у тому числі, й колишні «підопічні» КДБ, які не з чуток були обізнані з чекістськими методами роботи.

Значну увагу в Комітеті приділяли також прийому народних депутатів керівництвом КДБ УРСР та розгляду їх звернень, яких у 1990 р. надійшло 159. При цьому в КДБ відзначали стійку тенденцію до збільшення кількості таких заяв, починаючи з жовтня 1990 р. Тож у середньому в місяць у відомстві отримували до 10 депутатських запитів. Серед порушених у листах тем центральне місце займали питання реабілітації жертв сталінських репресій, ефективності та форм контролю за діяльністю КДБ, перевірки первинної інформації щодо організованої злочинності. Як відзначали в спецслужбі, з огляду на значення цих звернень, всі депутатські запити та відповіді на них доповідалися безпосередньо М.М. Голушку, який у багатьох випадках особисто приймав таких відвідувачів чи відповідав їм. Практикували в КДБ й публічні доповіді по суті депутатських запитів [7, арк. 286–287; 9, арк. 221].

Розгляд листів та прийом громадян лишався для радянських спецслужб важливим каналом комунікації та інструментом пропагандистського впливу на громадськість [24]. До того ж українські чекісти досягли в цьому питанні такого рівня, що навіть ділилися досвідом на сторінках відомчого збірника, а матеріали Приймальні КДБ УРСР використовували для підготовки телерепортажів та публікацій у ЗМІ, зокрема виходив нарис «Один день у приймальні КДБ УРСР» [5, арк. 57–62; 16, с. 623].

У звіті за 1990 р. відмічалось зростання кількості усних і письмових звернень. У порівнянні з попереднім періодом число перших збільшилося майже на 22 відсотки, а других – на 88 відсотків. За тематикою найбільше листів (41 відсоток) торкалися теми репресій 1930–1950-х рр., багато запитів містили прохання щодо підтвердження участі в Другій світовій війні та придушенні українського національно-визвольного руху, перебування в концентраційних таборах гітлерівської Німеччини [10, арк. 1–2].

У КДБ відзначали й ріст звернень від науково-дослідних і музейних колективів та окремих дослідників за допомогою в розшуку архівних матеріалів, що становили наукову й історичну цінність. У цих питаннях Комітет підтримував контакти з Академією наук УРСР, вишами, музеями.

Цю співпрацю радянські спецслужби активно використовували для покращення свого іміджу. Так, 28 червня 1990 р. в урочистій обстановці відбулася передача до відділу рукописів Інституту літератури АН УРСР розсекречених листів і окремих праць одного з провідних діячів Української Центральної Ради, першого голови Генерального секретаріату та Директорії УНР Володимира Винниченка. Інформація про цей захід широко тиражувалася у провідних республіканських газетах, на телебаченні та радіо [32].

Спільно з Інститутом держави і права АН УРСР у цей час також велася підготовка видань про жертв терору. Тривала співпраця органів держбезпеки з видавництвом Української радянської енциклопедії, Інститутом літератури АН УРСР, Спілкою письменників України.

При цьому авторами наукових праць нерідко виступали й самі чекісти. Матеріали з відомчих архівів були використані в монографії «Всеукраїнська надзвичайна комісія (1918–1922 роки)» за редакцією голови КДБ УРСР, у спогадах ветерана держбезпеки І.П. Федорова «Партизанські версти», нарисах про учасниць розвідувально-диверсійних і оперативних груп. Загалом у 1990 р. було видано 13 таких книжок і брошур [10, арк. 24; 16, с. 622–623].

На початку 1990 р. до органів держбезпеки звернулися науковці Інституту історії України Академії наук УРСР за сприянням у підготовці матеріалів для збірника історико-бібліографічних портретів партійних і радянських працівників, діячів науки та культури з Полтавщини, котрі були жертвами сталінських репресій. Ця кропітка робота розтягнулася на багато років і продовжилася після 24 серпня 1991 р., охопивши всі області країни та Автономну Республіку Крим. Підсумком тривалих старань команди науковців, архівістів, журналістів, дослідників, представників державних та правоохоронних органів стала поява унікальної багатотомної серії книг «Реабілітовані історією» [35, арк. 12–15, 17].

Серед інших аспектів роботи зі зверненнями в КДБ вказували на зменшення кількості повідомлень сигнального характеру, а також скарг на дії співробітників держбезпеки. Натомість відзначалося зростання позитивних відгуків про діяльність спецслужби, яких надійшло у півтора рази більше, ніж попереднього року.

На цьому тлі контрастувала інформація про скорочення числа бажаючих вступити на службу, роботу чи навчання до КДБ: 631 особа у 1990 р., проти 1010 – в 1989 р. У Комітеті такий стан речей списували на репутаційні втрати через дискредитацію відомства в ЗМІ [10, арк. 3]. Це була вагома, проте не єдина причина втрати інтересу до «чекістської справи». На падіння «престижу» радянських спецслужб значно вплинуло зниження матеріального забезпечення, а також демотивація самих співробітників [45, с. 833]. Як зазначає дослідник Євгеній Стригін, особовий склад відомства погано собі уявляв, що таке перебудова, навіщо вона потрібна і чому немає реальних позитивних результатів [33; 45, с. 833].

Як і раніше, масштабним іміджевим проектом для республіканських органів держбезпеки лишалася участь в реабілітаційних процесах. За участі КДБ УРСР у 1990 р. було підготовлено 189 статей, вийшла 51 радіо- і телепередача, відбулося понад 30 «круглих столів», присвячених цій темі. В обласних, районних і окремих багатотиражних газетах регулярно публікувалися списки реабілітованих. У ЗМІ висвітлювалася взаємодія органів держбезпеки з історико-просвітницьким товариством «Меморіал» з реабілітації та встановлення місць масових поховань жертв сталінського терору. Тривала робота з надання таким об'єктам статусу офіційних цвинтарів, спорудження там пам'ятників і меморіалів [16, с. 620–621; 41; 43]. Так, співробітники Управління КДБ в Харківській області виступили з ініціативою визнати місце поховання репресованих громадян та розстріляних в 1940 р. інтернованих польських офіцерів офіційним кладовищем жертв політичного терору. У квітні 1991 р. там провели толоку і встановили хрест та дві стели зі списками репресованих [16, с. 621].

Із подібними пропозиціями виходили працівники держбезпеки і з інших обласних центрів, зокрема з Києва та Сум. Крім того, за участі співробітників регіонального управління КДБ відбувся вечір пам'яті в м. Береговому на Закарпатті. На цей захід запросили генерального консула Угорської Республіки в Києві, представників угорської преси, радіо, телебачення.

Всього ж на середину 1991 р. було виявлено й офіційно визнано меморіальними кладовищами 18 місць поховань у 13 областях республіки, про що органи держбезпеки широко інформували громадськість [16, с. 620–621].

Значним поштовхом до активізації процесу реабілітації та вдосконалення методів цієї роботи стало прийняття 17 квітня 1991 р. Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Цей законодавчий акт Українська РСР ухвалила першою серед інших союзних республік. Безпосередню участь у його підготовці взяли представники держбезпеки [7, арк. 239; 21; 34, с. 190].

Та попри декларування гасел про «відкритість» у взаєминах з українським соціумом у Комітеті держбезпеки продовжували скаржитися на необґрунтовані, на їх думку, нападки з боку окремих ЗМІ та громадсько-політичних організацій. «Незважаючи на кількаразові заяви керівників КДБ СРСР про засудження періоду беззаконня і відмежування сьгоднішніх органів державної безпеки від репресивних органів НКВС–МДБ, у ЗМІ триває їхнє навмисне ототожнення», – нарікали в КДБ УРСР [16, с. 616].

За умов, коли по всій республіці повсякчас знаходили нові таємні могильники жертв режиму, реакція суспільства була очевидною. Розкриття даних про ці злочини та вшанування закатованих перетворювалися на мітинги проти влади та радянських спецслужб, як це сталося під час меморіальних заходів поблизу селища Биківня під Києвом [11, арк. 256].

Така ж ситуація була пов'язана з місцем масового захоронення людей, виявленим під час розкопок поряд із Дрогобицьким педінститутом, де до 1948 р. знаходилося Управління НКВС–МДБ.

Аби уникнути суспільного резонансу в КДБ спробували перехопити ініціативу та 9 жовтня 1990 р. звернулися до першого заступника голови Ради Міністрів УРСР Анатолія Статинова з проханням щодо створення Урядової комісії за фактом масового поховання у м. Дрогобич.

На момент звернення вже було знайдено рештки понад 250 осіб та розпочато розслідування. Тож уникнути напруженості не вдалося. Представники громадськості відразу звинуватили у вбивствах радянські спецслужби, а ініціатори розкопок заявили про бажання звернутися за сприянням у розслідуванні до Міжнародного Трибуналу. Ця історія отримала широкий розголос і стала, як говорили в КДБ, приводом для «злих випадів» проти органів держбезпеки та «розпалювання антисоціалістичної істерії» [6, арк. 209].

Результати роботи Урядової комісії підтвердили перші здогади. Знайдені останки – всього було виявлено рештки 486 осіб, належали переважно жертвам репресій, скоєних НКВС–НКДБ у 1939–1941 рр. Перепоховання, що відбулося 4 липня 1991 р. за участі майже 10 тисяч людей, перетворилося

на масову протестну акцію проти Компартії та КДБ. На мітингу майоріли синьо-жовті і червоно-чорні прапори, були розгорнуті антикомуністичні плакати. Ось зміст деяких із них: «Народ України вимагає судового процесу над КПРС, НКВС–КДБ, котрі за 70 років замордували 40 мільйонів українців лише за те, що вони любили матір-Україну», «За Бандеру і Хмару¹ – комуністів до трибуналу», «Під суд НКВС–КДБ», «Вимагаємо ліквідації КДБ». Були висловлені претензії до роботи Урядової комісії, лунали заклики до продовження розкопок. Також активісти вимагали оприлюднити в ЗМІ інформацію щодо репресій, назвати імена злочинців, створити і показати по телебаченню фільм «Більшовицький геноцид на Дрогобиччині 1939–1953 років». Виступи стосувалися й негативного ставлення до підписання нового Союзного договору [8, арк. 170–171].

Оскільки в КДБ все ж визнавали наявність порушень законності, фальсифікації кримінальних справ, котрі мали місце в роботі НКВС–МДБ, то в пресі періодично з'являлася інформація щодо колишніх працівників держбезпеки, які допускали неповагу до арештованих або свідків, застосовували до них незаконні методи слідства. Мета цих акцій – дистанціювати КДБ від попередників та продемонструвати громадськості його відкритість. Разом із показовою участю в реабілітаційних процесах це було частиною чекістської пар-стратегії – «контроль над збитками» [47]. Тож у Комітеті повсякчас наголошували, що вказані особи понесли покарання: багатьох притягнуто до кримінальної, дисциплінарної, а також партійної відповідальності, звільнено зі служби. Головний акцент робився на тому, що в сучасному відомстві таких співробітників не лишилося [36, с. 70, 75, 81, 85].

Для протидії негативним публікаціям і «провокаційним діям наклепників» представники держбезпеки не лише регулярно виступали зі спростуваннями, але й позивалися до суду. Приклад такої практики українські чекісти наводили у зазначеному вище огляді. Йшлося про позов Вишницького райвідділу УКДБ по Чернівецькій області до видання газети «За нашу республіку», друкованого органу місцевої філії Української республіканської партії. Відповідно до судового рішення газета мала у місячний термін опублікувати спростування статті «Хлопчикам із КДБ», як такої, «що зачіпає честь і гідність співробітників Вишницького РВ УКДБ, а також спотворює деякі факти» [16, с. 616].

Між тим, спецслужба не втрачати нагоди аби публічно дискредитувати представників українського національно-визвольного руху. Для цього влітку 1990 р. в КДБ УРСР був розроблений масштабний план дій. Він включав поширення в суспільстві інформації про спроби «закордонних нацентрів» та окремих учасників ОУН і УПА «відтворити в республіці націоналістичне підпілля і його озброєні структури, що переслідували мету повалення радянського конституційного устрою». У Комітеті планували здійснити заходи з «викриття лідерів антисоціалістичних угруповань» через оприлюднення інформації щодо їх морального та матеріального стимулювання із-за кордону, легалізованих даних про передачу на Захід негативної, з точки зору влади, інформації і начебто отримання натомість великих сум грошей. З цією метою чекісти хотіли використати лояльних до влади учасників самодіяльних об'єднань різної спрямованості та підконтрольні ЗМІ.

Серед іншого передбачалася систематична публікація в республіканській та обласній періодиці творів українських письменників-пропагандистів, а також статті звернень колишніх лідерів ОУН і УПА В. Кука, М. Матвієнко, В. Галаси, І. Реванюка, Л. Павлишина, І. Михайлюка та інших, де «на документальній основі розкривалися б злочини ОУН–УПА». З цією ж метою був запланований широкий показ відповідних документальних фільмів [6, арк. 139–145].

Проте масована пропаганда не завжди давала бажаний для органів держбезпеки результат. Вплив на населення різних областей був неоднаковий. «Наприклад, громадська думка Львівської області практично не сприймає аргументів і доводів офіційної пропаганди, а більшою мірою схильна довіряти й співчувати спогадам колишніх учасників бандоунівського підпілля, публікаціям про події минулих років, які не відповідають історичній дійсності», – бідкалися в КДБ УРСР. Тому під час дискредитації українських патріотів почали застосовувати «індивідуальний підхід». Широкомасштабну наступальну кампанію координував республіканський Центр громадських зв'язків. Для її проведення в обласних управліннях були створені спеціальні робочі групи зі працівників відділів «З» (захист конституційного устрою), слідчих, архівістів та співробітників, відповідальних за зв'язки з громадськістю. Вони вишукували архівні матеріалів, що відображали вигідну чекістам «історичну правду», знаходили свідків «бандоунівського терору», вивчали справи на nereабілітованих оунівців

¹ У листопаді 1990-го року народного депутата Степана Хмару було взято під варту за звинуваченням у нападі на співробітника правоохоронних органів. Ця справа здобула широкий резонанс у суспільстві, ставши відомою як «справа Хмару».

та листи громадян, які негативно ставилися до націоналістичного підпілля. На основі зібраного «компромату» готували пропагандистські матеріали для ЗМІ [16, с. 617–618].

У західних областях КДБ повернувся до перевірених методів впливу та зосередив зусилля відомчих «піарників» на висвітленні «антинародної діяльності» ОУН і УПА. Чекісти просували інформацію про так звану зраду очільниками національно-визвольного руху інтересів населення Галичини, їхню співпрацю з гітлерівською Німеччиною і країнами Заходу та «великодушність» більшовиків щодо колишніх оунівців, котрі розкаялися [16, с. 617; 42].

Подібні акції Комітет проводив і в інших областях республіки. На Вінниччині вона проходила під назвою «Відкрите обличчя націоналізму». А в Запорізькій області пропагандистські заходи були приурочені до святкування 500-річчя козацтва [12, арк. 136–137; 16, с. 618–620].

Крім того, органи державної безпеки активно рекламували себе на темах боротьби з організованою злочинністю, повітряним тероризмом, економічними злочинами, контрабандою культурних цінностей і дефіцитних товарів, охороною державного кордону [16, с. 617–618, 623; 43, 44]. Висвітлення в ЗМІ цих питань пояснюється появою в структурі КДБ нових підрозділів – по боротьбі зі злочинністю і захисту конституційного устрою, доцільність створення та ефективність яких чекісти намагалися довести суспільству.

У 1991 р. у КДБ УРСР також планували організувати широку інформаційну кампанію на підтримку Закону «Про органи державної безпеки в СРСР», а разом для формування в суспільстві «образу чекіста – захисника прав і свобод особи, а не тільки представника правоохоронного органу» [3; 16, с. 626].

До речі, у бажанні набути «людського обличчя» органи держбезпеки вдавалися й до зовсім неочікуваних для секретної служби заходів.

Так, у роки горбачовської перебудови в СРСР спостерігався справжній бум конкурсів краси. У 1987 р. свою красуню вперше обрали в Одесі, у 1988 р. – в Москві. А наступного року відбувся перший всесоюзний конкурс «Міс СРСР – 1989». З огляду на інтерес та прихильне ставлення громадськості до подібних масових заходів, такі шоу почали проводити по всій країні [22; 25]. У пошуках нових форм розширення гласності та зміцнення зв'язків з громадськістю до цього тренду вирішили приєднатися і в КДБ.

Тож 27 жовтня 1990 р. у «Комсомольській правді» вийшла стаття під заголовком «Катя Майорова – міс КДБ» з фото відомчої королеви краси на першій шпальті. Ця подія викликала жвавий інтерес не лише в Радянському Союзі, але й за кордоном.

«Намагаючись створити образ більш теплого та доброзичливого КДБ, шпигунське агентство, серед інших гамбітів, провело конкурс краси...», – так написали про нову «піар-акцію» радянських спецслужб The New York Times [48]. А кореспонденту The Washington Post Девіду Ремніку вдалося навіть взяти інтерв'ю у першої красуні Луб'янки.

«Ми б хотіли, щоб люди знали, що тут працюють не монстри», – зазначила в розмові з американським журналістом К. Майорова. Про «внутрішню кухню» спецслужби вона говорити не стала, натомість розповіла про себе, свої заняття та вподобання. За словами дівчини, відомчий конкурс був «закритим», а кількість учасниць – «таємною». Хоча й без того було зрозуміло, що Майоровій просто наказали зіграти роль для створення гучного інформприводу. При цьому кореспондент відзначив, що зі своєю задачею вона впоралася бездоганно [31; 46].

Цей «конкурс краси» став першим та єдиним у Комітеті. Навіть у КДБ УРСР, котрий йшов у авангарді чекістської пропаганди таку сумнівну акцію повторити не ризикнули.

Таким чином, на тлі загострення в 1991 році соціально-економічної та політичної кризи в СРСР спостерігалось подальше нарощення обертів інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб. Основними складовими комунікаційної стратегії КДБ УРСР у цей час лишалися комунікація з депутатами, робота з листами та зверненнями громадян, участь у реабілітаційних процесах, публічна дискредитація представників українського національно-визвольного руху та популяризація держбезпеки в суспільстві. У найближчих планах секретного відомства було ще більше посилення зазначених напрямків, у тому числі подальша «гуманізація» співробітників Комітету, створення більш «доброзичливого» іміджу відомства, підкреслення безумовної законності його функціонування. Проте, як засвідчили подальші події, старалися відомчі «піарники» намарно. Участь голови КДБ СРСР у спробі державного перевороту не лише зруйнувала ці плани, спростувавши тези чекістської

пропаганди про відсутність ретроградів та противників горбачовської перебудови на Луб'янці, але й пришвидшила ліквідацію існуючої союзно-республіканської систем державної безпеки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Альбац Е. Мина замедленного действия. Москва, 1992. 331 с. URL: <http://fibusta.site/b/219825/read>. (дата обращения: 12.01.2024).
2. Андрійчук Т. Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. № 1. С. 7–12.
3. Встреча с Председателем КГБ Владимиром Крючковым (23.03.1990). На службе Отечеству. Эфир 01.04.1991. Советское телевидение. Гостелерадиофонд. *YouTube*. URL: https://youtu.be/xphiSVZq_gY. (дата обращения: 12.01.2024).
4. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. Львів, 2012. 240 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 13, оп. 1, спр. 846. 96 арк.
6. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1288. 253 арк.
7. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1292. 283 арк.
8. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1295. 252 арк.
9. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1297. 280 арк.
10. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1300. 106 арк.
11. ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 150, т. 4. 284 арк.
12. ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 151, т. 1. 241 арк.
13. Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». URL: https://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/. (дата звернення: 12.01.2024).
14. Голушко Н. В спецслужбах трех государств. Москва, 2012. 720 с.
15. Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачева. Москва, 2000. 666 с.
16. Даниленко В. Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Київ, 2013. 736 с.
17. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. 278 с.
18. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>. (дата звернення: 12.01.2024).
19. Деркач Л. ...о чем могу рассказать. Киев, 2008. 466 с.
20. Забілий Р. Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю». *Історична правда*. 2011. 21 листопада. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/>. (дата звернення: 12.01.2024).
21. Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 45. ст. 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12#Text>. (дата звернення: 12.01.2024).
22. Ковнір С. Як проходили конкурси краси в СРСР: у мережі показали фото. *OBOZREVATEL*. 2020. 21 грудня. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/lady/beauty/yak-prohodili-konkursi-krasi-v-srsr-u-merezhi-pokazali-foto.htm>. (дата звернення: 12.01.2024).
23. Лісова В. «Наведення рум'ян на вельми пожухле обличчя старої сталінсько-брежнєвської школи» – інформаційно-пропагандистська діяльність КДБ УРСР у 1990–1991 роках. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2022. № 2 (58). С. 136–176.
24. Лісова В. Зовнішні відкриті комунікації Комітету держбезпеки УРСР у 1989–1990 рр.: тенденції та напрямки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. № 2 (56). С. 130–166.
25. Лядо С. Сколько лет «Мисс Одессе»? *Одесское Життя*. 2017. 1 жовтня. URL: <https://odessa-life.od.ua/article/8526-skolko-let-miss-odesse>. (дата звернення: 12.01.2024).
26. Мельникова О. Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство*. 2014. № 20. С. 78–81.
27. Млечин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва, 2002. 861 с.
28. Постанова Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 22. ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-12#Text>. (дата звернення: 12.01.2024).
29. Почепцов Г. СССР: страна, созданная пропагандой. Харьков, 2019. 464 с.
30. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харьков, 2018. 796 с.
31. Саттер Д. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу. Київ, 2017. 528 с.
32. Скрипник О. Володимир Винниченко. «За яку Україну?». *Українська правда*. 2023. 14 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/14/163456/>. (дата звернення: 12.01.2024).
33. Стригин Е. От КГБ до ФСБ (поучительные страницы отечественной истории). Книга 1 (от КГБ СССР до МБ РФ). 2003. URL: <http://fibusta.site/b/193009/read>. (дата обращения: 12.01.2024).
34. Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність. Полтава, 2012. 360 с.
35. Управління Служби безпеки України в Полтавській області, ф. 8, оп. 1, спр. 81, т. 1. 182 арк.
36. Управління Служби безпеки України в Тернопільській області: історія і сьогодення. У фотографіях і документах (20 років). Тернопіль, 2012. 416 с.
37. Федор Дж. Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. Санкт-Петербург, 2012. 303 с.

38. Хлобустов О. М. Госбезопасность России от Александра I до Путина. URL: <http://rummuseum.info/node/2531> (дата обращения: 12.01.2024).
39. Хлобустов О. КГБ без прикрас 1954–1991 годы. 2007. URL: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267> (дата обращения: 12.01.2024).
40. Хлобустов О. КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы. Москва, 2012. 656 с.
41. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів (ЦДАЕА), од. обл. № 11029, арк. 5–6. (Збірник телесюжетів. Республіканська студія телебачення. 1990. Сюжет 3. Боровко В., Костилюв В., Можелевський Ю. «Вечір пам'яті репресованих». Вечір пам'яті загиблих робітників Київського електротехнічного заводу «Трансигнал» ім. Ф. Е. Дзержинського – жертв сталінських репресій. Вечірній вісник. № 47. 17.01.1990). URL: https://avd.archives.gov.ua/files/kino-doc.php?od_obl=11029. (дата звернення: 12.01.2024).
42. ЦДАЕА, од. обл. № 11064, арк. 4–5. (Збірник телесюжетів. Республіканська студія телебачення. 1990. Сюжет 3. Стригун М. «Архіви заговорили». Рівненська область. Відкриття виставки розсекречених архівних документів архівів КДБ у Музеї історії комсомолу. Вечірній вісник. № 452. 19.03.1990). URL: https://avd.archives.gov.ua/files/kino-doc.php?od_obl=11064. (дата звернення: 12.01.2024).
43. ЦДАЕА, од. обл. № 11082, арк. 23–24. (Збірник телесюжетів. Республіканська студія телебачення. 1990. Сюжет 11. Барбіл Б., Литвинов В. Ласкаво просимо у КДБ. Зустріч керівників Закарпатського обласного управління КДБ з представниками громадськості. Вечірній вісник. № 290. 06.04.1990). URL: https://avd.archives.gov.ua/files/kino-doc.php?od_obl=11082. (дата звернення: 12.01.2024).
44. ЦДАЕА, од. обл. № 11090, арк. 14–15. (Збірник телесюжетів. Республіканська студія телебачення. 1990. Сюжет 8. Сторожук І., Костилюв В., Бикова І. КДБ передає цінності історичному музею. Передача слідчим відділом КДБ унікальної колекції монет, медалей та предметів декоративного мистецтва Історичному музею м. Києва. АК. № 411. 20.05.1990). URL: https://avd.archives.gov.ua/files/kino-doc.php?od_obl=11090. (дата звернення: 12.01.2024).
45. Miles S. The Problems of Perestroika: The KGB and Mikhail Gorbachev's Reforms. *Slavic Review*. 2021. Vol. 80. № 4. P. 816–838.
46. Remnick D. Miss KGB Images of the Past. *The Washington Post*. 1990. 31 October. URL: https://www.washingtonpost-com.translate.google.com/archives/lifestyle/1990/10/31/miss-kgb-images-of-the-past/6641d39d-ad5a-43d3-a781-15ac8413a4d2/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc. (Last accessed: 12.01.2024).
47. Trimble J. Spreading the World: The KGB's Image-Building Under Gorbachev. Discussion Paper D-24. 1997. February. 15 p. URL: https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/d24_trimble.pdf. (Last accessed: 12.01.2024).
48. Wise D. Closing Down the K.G.B. *The New York Times*. 1991. 24 November. URL: <https://www.nytimes.com/1991/11/24/magazine/closing-down-the-kgb.html>. (Last accessed: 12.01.2024).

References:

1. Al'bats E. Mina zamedlenogo deystviya. Moskva, 1992. 331 s. URL: <http://flibusta.site/b/219825/read>. [in Russian].
2. Andriichuk T. Instytuty hromadianskoho suspilstva v Ukraini do zdobuttia nezalezhnosti. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. 2013. № 1. S. 7–12.
3. Danylenko V. Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990) : Dokumenty i materialy. Kyiv, 2013. 736 s. [in Ukrainian].
4. Danylenko V. Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii. Kyiv, 2018. 278 s. [in Ukrainian].
5. Derkach L. ...o chem mogu rasskazat'. Kiev, 2008. 466 s. [in Russian].
6. Fedor Dzh. Traditsii chekistov ot Lenina do Putina. *Kul't gosudarstvennoy bezopasnosti*. Sankt-Peterburg, 2012. 303 s. [in Russian].
7. Golushko N. V spetssluzhbakh trekh gosudarstv. Moskva, 2012. 720 s. [in Russian].
8. Gordievskiy O., Endryu K. KGB – razvedyvatel'nye operatsii ot Lenina do Gorbacheva. Moskva, 2000. 666 s. [in Russian].
9. Khlobustov O.M. Gosbezopasnost' Rossii ot Aleksandra I do Putina. URL: <http://rummuseum.info/node/2531>. [in Russian].
10. Khlobustov O. KGB bez prikras 1954–1991 gody. 2007. URL: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>. [in Russian].
11. Khlobustov O. KGB SSSR 1954–1991 gg. Tayny gibeli Velikoy derzhavy. Moskva, 2012. 656 s.
12. Kovnir S. Yak prokhodyly konkursy krasyy v SRSR: u merezhi pokazaly foto. *OBOZREVATEL*. 2020. 21 hrudnia. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/lady/beauty/yak-prohodili-konkursi-krasi-v-srsr-u-merezhi-pokazali-foto.htm>. [in Ukrainian].
13. Lisova V. «Navedennia rumian na velmy pozhukhle oblychchia staroi stalinsko-brezhnievskoi shkoly» – informatsiino-propahandystska diialnist KDB URSR u 1990–1991 rokakh. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. 2022. № 2 (58). S. 136–176 [in Ukrainian].
14. Lisova V. Zovnishni vidkryti komunikatsii Komitetu derzhbezpeky URSR u 1989–1990 rr.: tendentsii ta napriamky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. 2021. № 2 (56). S. 130–166 [in Ukrainian].
15. Lyado S. Skol'ko let «Miss Odesse»? Odeske Zhyttia. 2017. 1 zhovtnia. URL: <https://odessa-life.od.ua/article/8526-skolko-let-miss-odesse>. [in Russian].
16. Melnykova O. Informatsiini zavdannia pidrozdiliv iz hromadskykh zviazkiv u chasy perebudovy v Radianskii Ukraini. *Informatsiine suspilstvo*. 2014. № 20. S. 78–81 [in Ukrainian].

17. Miles S. The Problems of Perestroika: The KGB and Mikhail Gorbachev's Reforms. *Slavic Review*. 2021. Vol. 80. № 4. P. 816–838 [in English].
18. Mlechin L. KGB. Predsedateli organov gosbezopasnosti. Rassekrechennye sud'by. Moskva, 2002. 861 s. [in Russian].
19. Pocheptsov G. Propaganda 2.0. Khar'kov, 2018. 796 s. [in Russian].
20. Pocheptsov G. SSSR: strana, sozdannaya propagandoy. Khar'kov, 2019. 464 s. [in Russian].
21. Remnick D. Miss KGB Images of the Past. *The Washington Post*. 1990. 31 October. URL: https://www.washingtonpost-com.translate.google.archive/lifestyle/1990/10/31/miss-kgb-images-of-the-past/6641d39d-ad5a-43d3-a781-15ac8413a4d2/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc. [in English].
22. Satter D. Doba bezumstva. Zhanepad i kinets Radianskoho Soiuzu. Kyiv, 2017. 528 c. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/ukr0000016557>. [in Ukrainian].
23. Skrypnyk O. Volodymyr Vynnychenko. «Za yaku Ukrainu?». *Ukrainska pravda*. 2023. 14 hrudnia. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/14/163456> [in Ukrainian].
24. Strigin E. Ot KGB do FSB (pouchitel'nye stranitsy otechestvennoy istorii). Kniga 1 (ot KGB SSSR do MB RF). 2003. URL: <http://fibusta.site/b/193009/read>. [in Russian].
25. Trimble J. Spreading the World: The KGB's Image-Building Under Gorbachev. Discussion Paper D-24. 1997. February. 15 p. URL: https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/d24_trimble.pdf. [in English].
26. Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Poltavskii oblasti. Istoriia ta suchasnist. Poltava, 2012. 360 s. [in Ukrainian].
27. Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Ternopilskii oblasti: istoriia i sohodennia. U fotohrafiiakh i dokumentakh (20 rokiv). Ternopil, 2012. 416 s. [in Ukrainian].
28. Viatrovych V. Istoriia z hryfom «Sekretno»: arkhivy KHB rozpovidaiut. Lviv, 2012. 240 s. [in Ukrainian].
29. Wise D. Closing Down the K.G.B. *The New York Times*. 1991. 24 November. URL: <https://www.nytimes.com/1991/11/24/magazine/closing-down-the-kgb.html>. [in English].
30. Zabilyi R. Piar vid KHB. Yak spetssluzhba vzialasia za «zviazky z hromadskistiu». *Istorychna pravda*. 2011. 21 lystopada. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/>. [in Ukrainian].